

پیشگفتار

بسم الله الرحمن الرحيم
«والحمد لله رب العالمين وصلى الله على سيدنا محمد وآله الطيبين الطاهرين»

اسلام به عنوان شريعت وحياني هماهنگ با سرشت آدمي و همراه با عقل و خردورزي، آييني جامع، جاودانه و جهان شمول است. بدین سبب است که در پهنه پرشتاب تحولات و توسعه شگرف دانش بشری، فقه ناب و اصیل اسلام با اجتهادپذیری منضبط و با پویایی وصف‌ناپذیر هرگز گامی به عقب ننهاد و پایه‌پای چالش‌ها و نیازها، احکام را بیان و پرسش‌ها را پاسخ داده است.

از برجسته‌ترین شاخه‌های فقه اسلامی، نظام معاملاتی آن است که بر پایه اصولی چون آزادی اراده، وفای به عهد و انصاف و عدالت و در پرتو قواعدی منسجم و احکامی متنوع، نیازهای اجتماعی و معاملاتی را سامان داده و گواه آن تدوین هزاران نوشتار علمی در طول سالیان متمادی در تدوین مقررات و احکام پیمان‌ها و قراردادهاست، به گونه‌ای که فقیهان ژرف‌اندیش در لابه‌لای مباحث ضمن بازگویی ارکان، شرایط و آثار عقود نام‌یافته (معین)، احکام و مسائل قراردادهایی نوپیدا (نامعین) را نیز بررسی نموده‌اند.

قرارداد بیمه به مثابه تأسیسی اجتماعی و پیمانی تدبیرآمیز، فواید چشمگیری چون حمایت از سرمایه‌ها، هم‌گرایی و تکافل اجتماعی دربر دارد که فقه اسلامی بی‌تردید آن را تأیید می‌کند، لیکن به همراه تثبیت و گسترش این تأسیس، پرسش‌های فقهی فراوانی نیز مطرح است که شناسایی و بررسی دقیق این قرارداد به‌ویژه با ملاحظه انواع و اقسام آن را اولویت می‌بخشد. اهمیت این بحث و کاربرد فراوان آن

موجب شکل‌گیری پژوهش حاضر شده است.

نویسنده گرامی در این کتاب تلاش کرده است با فقه‌پژوهی دقیق، ضمن تبیین مفهوم بیمه و اقسامش و ارائه اصول بنیادی حاکم بر آن، به مشروعیت و ماهیت عقد بیمه بپردازد و چالش‌های پیرامون آن را پاسخ دهد. بررسی تفصیلی و عمیق موضوع، تبویب و تدوین مناسب و استقصای محورهای مهم بحث و همچنین بهره‌گیری عالمانه از منابع معتبر و متنوع فقهی و در نهایت عبارات ویراسته و روان از جمله مزایای این کتاب است.

اینک که این تحقیق به انجام رسیده و به لطف خداوند متعال امکان ارائه خدمتی دیگر از معاونت پژوهشی این مرکز فراهم شده است، شایسته است که ضمن شکر و ستایش به درگاه پروردگار حکیم و آرزوی علو درجات برای مرجع فقید عالم تشیع مرحوم آیت‌الله العظمی حاج شیخ محمد فاضل لنکرانی - قدس سره الشریف -، بنیان‌گذار مرکز فقهی، از جناب حجت‌الاسلام والمسلمین ناصر نیکخوامیری (از دانش‌آموختگان فرهیخته مرکز و اساتید سطوح عالی حوزه) که زحمت این پژوهش را بر خود هموار کرده‌اند و نیز محقق ارجمند جناب حجت‌الاسلام والمسلمین حمید ستوده ویراستار علمی و جناب حجت‌الاسلام والمسلمین سید احمد رضا حسینی الست ارزیاب اثر حاضر تشکر و قدردانی کنیم.

همچنین این معاونت بر خود لازم می‌داند از ریاست بزرگوار مرکز حضرت آیت‌الله محمد جواد فاضل لنکرانی و مدیریت محترم مرکز حضرت حجت‌الاسلام والمسلمین شیخ محمدرضا فضل‌کاشانی و نیز دیگر کسانی که به سهم خویش در این امر خیر سهیم بوده‌اند، سپاسگزاری نماید. امید آنکه تلاش‌هایی از این دست، موجب رشد و شکوفایی علمی بیشتر در جامعه اسلامی گردد.

در پایان سزااست که از همکاری سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها (سمت) به‌ویژه ریاست ارجمند حضرت حجت‌الاسلام والمسلمین دکتر احمد احمدی و سایر مسئولان، در چاپ و انتشار این کتاب تشکر و توفیق بیشتر برایشان آرزو نمایم.

دکتر محمد مهدی مقفادی

معاون پژوهشی مرکز فقهی ائمه اطهار (ع)

تابستان ۱۳۹۴

مقدمه

امروزه مسئولیت علم فقه از سایر علوم اسلامی سنگین تر است؛ چون همه مسلمانان از بدو تولد تا آخرین لحظات عمر به احکام شرعی نیاز دارند و علم فقه عهده‌دار بیان احکام شرعی است. این دانش، میزانی برای هماهنگ شدن رفتار مسلمانان با شریعت محمدی است. حلال و حرام در دین اسلام توسط علم فقه بیان می‌شود و چون حلیت و حرمت، یکی از معیارهای ثواب و عقاب و قرب و بُعد از خالق هستی‌بخش است، اهمیت این علم نسبت به سایر علوم اسلامی روشن تر می‌شود.

در عصر حاضر، نیازهای اجتماعی مردم رو به افزایش است و زندگی ماشینی با سرعت تمام، در حال دگرگون ساختن رفتار و مبادلات گذشته است. پیدایش مسائل جدید در زندگی مسلمانان، نیاز به ارزیابی دقیق و اسلامی آن‌ها توسط متخصصان فن دارد. یکی از مسائل نوظهور، عقد بیمه است که بحث از مشروعیت یا عدم مشروعیت آن بر عهده فقه است و با توجه به آثار فراوان اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و سیاسی این قرارداد، بحث آن از ضرورت بیشتری برخوردار است.

توضیح آنکه انسان به مرور زمان، مطابق با رشد عقلی به شکوفایی می‌رسد. این شکوفایی پیامدهایی را در عرصه‌های اجتماعی، فرهنگی، سیاسی و اقتصادی به همراه دارد. پیامدهای اقتصادی، باعث پیچیده‌تر شدن مبادلات مالی می‌شود و پیچیدگی در مسائل مالی نیز، خطر و ریسک را به دنبال دارد؛ به طوری که هرچه حجم مبادلات سنگین تر شود، خطر آن نیز اضطراب‌آورتر خواهد شد. خردمندان عالم برای اینکه هم از نعمت توسعه و پیشرفت بهره‌مند شوند و هم خطر و اضطراب ناشی از آن را برطرف کنند، به دنبال عقد بیمه رفته‌اند.

عقد بیمه دارای آثار و فواید فراوانی است که چشم‌پوشی از آن‌ها ممکن

است خلاف عقل دانسته شود. با پدیدار شدن بیمه، متشرعان نیز به دنبال تبیین دیدگاه شرع رفتند تا حکم الهی و اسلامی آن را جویا شوند. پاسخ‌گویی به این‌گونه مسائل، مربوط به علم فقه است. فقها در هر عصری، خود را موظف به کشف و استنباط حکم شارع از منابع فقهی می‌دانند. آنان برای کشف حکم شرعی و استنباط نظر شارع مقدس، چاره‌ای جز مراجعه به کتاب و سنت ندارند. از این رو، باید دیدگاه صاحب‌نظران در این عرصه را جویا شد تا از این رهگذر بتوان پاسخی مناسب برای نیازهایی از این قبیل به جامعه مسلمانان ارائه داد.

کار کارشناسی در این زمینه، محتاج درک صحیح از مبانی فقه و فقه‌های شیعه است تا با ضوابط و قواعد باب معاملات آشنا شویم و از این رو، هدف از تدوین این کتاب، درباره‌ی مشروعیت عقد بیمه است. البته، باید توجه داشت که ورود فقه به عرصه‌های جدید و مسائل مستحدثه با دشواری‌هایی همراه است، ولی فقیهان شیعه در دوران غیبت، همواره با اراده‌ی پولادین خود، تمام سختی‌ها را به جان خریدند تا معضلات فقهی و شرعی مردم را حل کنند. آنان این بار نیز این مسئولیت خطیر را برعهده گرفتند و بسیار عالمانه، موضوع نوپدید عقد بیمه را بررسی کردند و البته، بیشتر آنان بر مشروعیت عقد بیمه فتوا داده‌اند.

بیمه عقدی است که در آن بیمه‌گر متعهد می‌شود در برابر پولی که از بیمه‌گذار می‌گیرد، خسارات وارده بر بیمه‌گذار را جبران کند.

در این نوشتار نقطه‌ی مشترک انواع عقد بیمه و ساختار آن را این‌گونه تحلیل کردیم که عقد بیمه علاوه بر ویژگی‌های سایر عقود، مثل شرایط عامه‌ی تکلیف (بلوغ، عقل، رشد، عدم محجوریت و قدرت بر تسلیم)، دارای خصوصیات خاص و ممتازی است؛ مثل اینکه عقد بیمه، عقدی اذعانی، احتمالی، معاوضی، رضایی و مستمر است و اصول بنیادی عقد بیمه را اصل حسن نیت، جبران خسارت، جانشینی و نفع بیمه‌ای دانستیم. همچنین، اقسام بیمه را با ممیزات هر کدام به طور خلاصه ارائه دادیم و گفتیم انواع آن عبارت است از: بیمه‌ی تعاونی، بیمه‌ی اجتماعی و بیمه‌ی خصوصی (بازرگانی). اقسام بیمه خصوصی نیز عبارت است از: بیمه‌ی اموال، بیمه‌ی مسئولیت و بیمه‌ی اشخاص.

بعد از معرفی انواع و اقسام بیمه، در بخش دوم این اثر، ادله عامه صحت عقود را بررسی و مشروعیت عقد بیمه را اثبات کردیم. این ادله عبارت‌اند از: اوفوا بالعقود، تجارة عن تراض، المؤمنون عند شروطهم، صلح و سیره عقلا.

در بخش سوم نوشتار حاضر، عقد بیمه را با عقود معین (جعلیه، هبه، ضمان مصطلح و اجاره) تطبیق کرده‌ایم.

در بخش چهارم، موانع صحت عقد، مثل ربا، غرر، قمار و رهان و تعلیق، بررسی و نتیجه گرفته شده است که هیچ کدام از موانع صحت در عقد بیمه وجود ندارد و از این رو، عقد بیمه، عقدی مشروع است.

با مشروعیت عقد بیمه، چرخه اقتصادی کارخانجات، مؤسسات مالی و بنگاه‌های اقتصادی فعال می‌شود. تولید، اشتغال و نوآوری می‌آورد و به تبع آن، نشاط و فعالیت در جامعه هویدا می‌شود و فقر، بزهکاری، دزدی، فحشا از جامعه پویا و بانشاط دور می‌شود.

اگر کسی اندک توجهی به آثار و تبعات مشروعیت و یا عدم مشروعیت عقد بیمه داشته باشد، به سهولت، به ضرورت تحقیق درباره بیمه پی می‌برد.

بی‌گمان، اجتهاد، پاسخ‌گوی تمام نیازهای مردم مسلمان است. اسلام، دینی بسته و خشک و غیرقابل ارائه به جهانیان نیست؛ بلکه در درون خود با بهره‌گیری از استنباط، قابل انقباض و انبساط است و تحولات سریع در دنیا را همراهی می‌کند و برای حوادث متنوع در هر عصری، پاسخی مناسب دارد؛ به‌ویژه آنکه برخی معضلات اجتماعی در حکومت اسلامی وجود دارد که با بهره‌گیری صحیح از آموزه‌های شرع، می‌توان آن‌ها را نیز مدیریت کرد.

مسئله بیمه می‌تواند به عنوان یکی از کاربردی‌ترین و اساسی‌ترین اقدامات مؤثر در برقراری عدالت و رفع معضلات و تبعیض‌های اجتماعی تلقی شود. رونق اقتصادی، تجاری، سرمایه‌گذاری در بخش صنعت، پالایشگاه‌ها، مؤسسات مالی، ایجاد اشتغال و رفع محرومیت به برکت بیمه قابل تحقق است. رسیدن به این امور مهم، انگیزه جدی برای محققان در عرصه اجتهاد را فراهم می‌سازد تا با سعی مضاعف، موانع شرعی را از میان بردارند و زمینه را برای فراگیر شدن عقد بیمه در عرصه‌های گوناگون آن فراهم آورند.

جا دارد به این نکته اشاره شود که موضوع مشروعیت بیمه به طور جدی در کتاب‌های فقهی شیعه نیامده است. البته، بعد از پیدایش عقد بیمه در دنیای غرب و ورود آن به کشورهای اسلامی، استفتائاتی از مراجع تقلید شیعه و سنی درباره مشروعیت آن انجام شده است که فقهای اهل سنت، عقد بیمه را غیر مشروع و حرام دانستند، ولی فقهای شیعه، راه حلی را که در بردارنده آثار بیمه باشد، به مقلدان ارائه دادند. قدیم‌ترین سؤال و جواب درباره عقد بیمه - که به صورت مکتوب، موجود است - مربوط به مرحوم آیت‌الله العظمی سید محمد کاظم یزدی است که راه حل مشروعیت عقد بیمه را صلح مشروط به جبران خسارت دانسته است. بعد از ایشان، فقهای دیگر نیز به بررسی مشروعیت عقد بیمه پرداختند و این موضوع، به صورت بسیار مختصر در رساله‌های عملیه یا مقالات علمی مطرح شد. برخی از حقوق دانان نیز مطالب مفیدی در این زمینه ارائه داده‌اند که سعی همه اندیشمندان در این عرصه، مشکور و مورد تقدیر و سپاس است.

فرجام سخن بیان سپاس از یکایک سرورانی است که پشتیبانی علمی و عملی این اثر همواره رهین الطاف آنان بوده است. از این رو، بر خود فرض می‌دانیم که از همه اساتید ارجمند، به ویژه از حضرت آیت‌الله محمدجواد فاضل لنکرانی، ریاست محترم مرکز فقهی ائمه اطهار - علیهم السلام - و نیز معاون پژوهشی فرهیخته مرکز، جناب آقای دکتر محمد مهدی مقدادی که در مراحل مختلف انجام این تحقیق و نشر آن، ما را مشمول بذل محبت و عنایت خود قرار دادند، سپاسگزاری نمایم.

امید است که خداوند متعال این تلاش ناچیز را شمعی فروزان بر سر راه دانش پژوهان گرامی قرار بدهد و البته خاضعانه این انتظار را از محققان محترم داریم که ضمن مطالعه این اثر، از ارائه نظرهای خود دریغ نورزند. در پایان درود خود را به روح بلند و پرفروش مرجع عالی قدر حضرت آیت‌الله العظمی فاضل لنکرانی - قدس سره الشریف - تقدیم می‌داریم و از خداوند متعال علو درجات را برای ایشان خواستاریم.